

Lewartowski, Kazimierz

Obyczaje grzebalne a schyłek kultury mykeńskiej

Światowit 2 (43)/Fasc.A, 111-116

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

OBYCZAJE GRZEBALNE A SCHYLEK KULTURY MYKEŃSKIEJ

Koniec epoki brązu w Grecji obejmuje czas od okresu PH IIIB do submykeńskiego (tj. od ok. 1250 do ok. 1050 r. p.n.e.). Proces rozpadu kultury mykeńskiej rozpisany jest wyraźnie na kilka etapów: najpierw niewielkie zniszczenia nawiedzają Argolidę, potem przez cały ląd grecki przetacza się wielka fala katastrof, z których podnoszą się tylko niektóre ośrodki, a następnie znikają stopniowo kolejne ocalałe osady. Fazę przejściową od epoki brązu do epoki żelaza, czyli okres submykeński i protogeometryczny znamy głównie z cmentarzysk (STYRENIUS 1967). Wtedy to miało miejsce kształtowanie się nowej cywilizacji, cywilizacji klasycznej, na podwalinach tradycji mykeńskich, elementów kultur środkowo-europejskich i bliskowschodnich. Przemianom kultury towarzyszyły głębokie przemiany organizacji społecznej, politycznej i gospodarczej żyjących w Grecji społeczeństw (LEWARTOWSKI 1989; MUHLY 1992; RUTTER 1992; WARDLE 2000). Zazwyczaj takie zjawiska znajdują swe odbicie w obyczajach grzebalnych (TRIGGER 1982). Warto więc zbadać, jakie procesy można zaobserwować w sposobach chowania zmarłych przez ostatnich Mykeńczyków.

Poniższe rozważania obejmują pochówki złożone w grobach komorowych (razem 303 pochówki, które można uważać za nienaruszone) oraz grobach prostych typów (jamowe, skrzynkowe, małe szybowe, małe, tak zwane w literaturze anglojęzycznej, *built tombs* – razem ok. 500 pochówków) i mają charakter statystyczny. Artykuł ten jest próbą wyśledzenia zjawisk o szerszym znaczeniu, nie wnika natomiast w odrębności lokalne, dobrze zarysowane w pracy Cavanagh i Mee (CAVANAGH, MEE 1998: 95-7). W celu ułatwienia obserwacji zmian stosuję uproszczony schemat chronologiczny kultury mykeńskiej: okres wczesnomykeński (PH I-IIIB/IIIA), środkowomykeński (PH IIIA-B), końcowomykeński (PH IIIC) i submykeński. Trzeba tu zaznaczyć, że stan publikacji grobów z Grecji jest w wysokim stopniu niezadowolający, wiele istotnych informacji nie zostaje zamieszczonych w publikacjach, a wiele znalezisk w ogóle nie trafia do publicznej wiadomości. Z konieczności więc, analizowne tu groby stanowią jedynie niewielką część ogółu znalezisk.

Typy grobów

W dziedzinie używanych konstrukcji grobowych zmiany końca epoki brązu są szczególnie dobrze widoczne. W okresie środkowomykeńskim najpowszechniejszy

był typ grobu komorowego, używany dla wielu pochówków (CAVANAGH, MEE 1998: 41-87). Groby komorowe kuto nadal w okresie końcowomykeńskim, jednak w znacznie mniejszej liczbie niż przedtem; chowano zmarłych także w istniejących już, starszych grobach komorowych. Równocześnie notujemy znaczny wzrost liczby grobów prostych typów, głównie jamowych i skrzynkowych (CAVANAGH, MEE 1998: 89-102). Nie jest to jedynie zmiana samej formy miejsca ostatecznego spoczynku, ale także przejście od pochówków masowych do pojedynczych. Można w tym miejscu rozważać, co było czynnikiem decydującym: odejście od pochówków masowych, czy uproszczenie formy grobu. Zarzucenie tradycji kucia grobów komorowych (nie dotyczy to Achai jako prowincji, cf. PAPADOPOULOS 1995; i niektórych społeczności lokalnych, jak np. Perati w Attyce, cf. IAKOVIDIS 1969) wydaje się mieć związek z rozbiem dawnych struktur organizacji społeczeństw mykeńskich i ich zubożeniem (np.: DESHAYES 1966: 249; SNODGRASS 1971: 186-7). Natomiast praktyka składania pojedynczych pochówków nie jest prostą pochodną znacznego zmniejszenia wymiarów konstrukcji grzebalnych, ponieważ w samych grobach prostych typów możemy obserwować podobną tendencję (Tabela I): średnia liczba pochówków składanych w tych grobach maleje w sposób ciągły od okresu wczesnomykeńskiego po submykeński (wyjątek stanowią tu groby jamowe).

Tabela I.

Procent grobów z liczbą pochówków większą niż jeden.

	WMyk	ŚMyk	KMyk	SMyk
Wszystkie groby prostych typów	32	17	14	10
Groby skrzynkowe	39	21	5	1
Groby jamowe	11	16	21	18

Pochówki

Mozemy obserwować dobrze widoczną, ciągłą tendencję dotyczącą ułożenia ciał zmarłych w grobach (Tabela II): wzrost liczby pochówków leżących na plecach (na płask lub z uniesionymi kolanami) i zmniejszanie liczby pochówków leżących na boku (w postawie

Tabela II.
Procent szkieletów leżących w dwóch głównych pozycjach.

	Razem	WMyk	ŚMyk	KMyk	SMyk
Groby komorowe					
<i>Razem</i>					
Na plecach	77	100	76	80	bd
Na boku	23	0	24	20	bd
<i>Dorośli</i>					
Na plecach	80	100	81	82	bd
Na boku	20	0	19	18	bd
<i>Dzieci</i>					
Na plecach	64	bd	54	67	bd
Na boku	36	bd	46	33	bd
Groby prostych typów					
<i>Razem</i>					
Na plecach	58	41	61	62	84
Na boku	42	59	39	38	16
<i>Dorośli</i>					
Na plecach	53	35	69	71	94
Na boku	17	64	31	29	6
<i>Dzieci</i>					
Na plecach	50	50	50	43	86
Na boku	50	50	50	57	14

zgiętej lub embrionalnej). Ogromna przewaga liczebna ciał leżących na plecach jest widoczna w okresie submykeńskim zarówno wśród dzieci jak i dorosłych. Ciągłość tej tendencji wskazuje, że sytuacja obserwowana w ostatniej fazie kultury mykeńskiej nie ma nic wspólnego z wydarzeniami tego okresu.

Istotnym procesem widocznym w tymże okresie jest zwiększenie liczby pochówków ciepłopalnych. Choć obrządek ten nie był Mykeńczykom całkiem obcy jeszcze w okresie środkowomykeńskim, to jednak w dwóch ostatnich fazach istnienia kultury helladzkiej jest on praktykowany wyraźnie częściej (MELAS 1984; LEWARTOWSKI 1998). Nadal znaczną większość zmarłych chowano w obrządku szkieletowym.

Wyposażenie grobowe

Wiele informacji można uzyskać w wyniku analizy zawartych w grobach przedmiotów. Trzeba jednak pamiętać o istotnych różnicach, jakie obserwujemy między grobami komorowymi i grobami prostych typów. Rozbieżności te rzutują nawet na ocenę sytuacji w okresie submykeńskim, pomimo że pierwszy typ konstrukcji grobowej właściwie całkiem wtedy zanika – trudno jest bowiem określić, jakie tendencje doprowadziły do obserwowanego stanu. Nie miejsce tu na analizę owych różnic (LEWARTOWSKI 1995; 1996: 48-50), przypomnijmy tylko, że wiele grobów prostych typów zawierało pochówki pojedyncze i po pogrzebie nie było już więcej otwieranych, natomiast groby komorowe mieściły w sobie liczne zwłoki, były wielokrotnie otwierane, a wyposażenie przesuwane lub wynoszone. Toteż nawet używana tu próba 303 pochówków ocenianych jako znalezione wraz z darami *in situ* może budzić pewne zastrzeżenia co do zgodności stanu, w jakim zostały znalezione, ze stanem pierwotnym. Ogólnie, można stwierdzić, że wyposażenie grobów komorowych było bogatsze, co jednak nie jest tak bardzo istotne dla omawianego tu zagadnienia. Znacznie ważniejsze są różnice dotyczące zestawów obiektów składających się na wyposażenie grobowe znajdujące w tych dwóch grupach grobów.

Na pierwsze miejsce wśród wyposażenia grobowego wysuwa się bez wątpienia ceramika jako rodzaj obiektu najczęściej towarzyszącego zmarłym. W niniejszym tekście nie będziemy zajmować się dokładnymi klasyfikacjami kształtów, poprzestając na ogólnym podziale funkcjonalnym: naczynia do picia, jedzenia, nalewania, mieszania, przechowywania (ze szczególnym uwzględnieniem unguentariów), kultowe, pomocnicze.

Niektóre kategorie naczyń wykazują związek z wiekiem zmarłych (przynajmniej w grobach prostych typów). W okresie środkowomykeńskim następujące naczynia są typowe dla pochówków dziecięcych: miniaturowe, butelki do karmienia i wyspecjalizowane kultowe. Także w grobach dziecięcych występuje znacznie więcej naczyń do nalewania i picia niż u starszych Mykeńczyków. Interesujące, że w grobach komorowych takie zjawisko nie występuje. W okresie końcowomykeńskim naczynia miniaturowe, jeżeli w ogóle się pojawiają, tracą swój związek z pochówkami dziecięcymi, a naczynia kultowe zanikają. Utrzymuje się jednak, aż do okresu submykeńskiego, tendencja do umieszczania w grobach dziecięcych większej liczby naczyń do picia (nadal niewidoczna w grobach komorowych).

Jedyną kategorią naczyń związanych jedynie z pochówkami dorosłych są wazy do mieszania płynów i związek ten utrzymuje się od okresu środkowomykeńskiego do submykeńskiego. Cechą pochówków osób dorosłych, obserwowaną w całym okresie istnienia kultury mykeńskiej, jest także umieszczanie przy nich większej liczby naczyń zasobowych.

Tabela III.
Procentowy udział głównych kategorii ceramiki.

	Razem	WMyk	ŚMyk	KMyk	SMyk
Groby komorowe					
Do picia	20,4	27,6	23,9	12,6	bd
Do nalewania	14,2	20,7	14,7	11,2	bd
Do przechowywania	42,6	13,8	39,7	60,1	bd
Unguentaria	14,5	39,7	11,9	9,8	bd
Do jedzenia	1,6	0,0	1,9	1,4	bd
Do karmienia	2,8	0,0	3,1	3,5	bd
Do mieszania	0,9	0,0	1,1	0,7	bd
Pomocnicze	0,7	0,0	1,1	0,0	bd
Kultowe	2,4	0,0	2,5	0,7	bd
Groby prostych typów					
Do picia	26,3	38,9	24,4	28,0	15,6
Do nalewania	18,1	22,2	14,9	14,0	15,6
Do przechowywania	33,5	14,8	25,1	41,1	64,5
Unguentaria	13,7	14,5	25,6	3,7	1,9
Do jedzenia	1,4	1,1	1,5	0,0	0,3
Do karmienia	2,1	0,0	3,7	6,5	0,3
Do mieszania	0,5	0,8	0,2	0,0	0,3
Pomocnicze	0,8	1,4	1,0	0,0	0,0
Kultowe	3,7	6,3	3,5	0,9	1,6

Statystyka występowania poszczególnych kategorii naczyń w grobach mykeńskich wszystkich typów (Tabela III) pokazuje stałą tendencję utrzymującą się w okresie mykeńskim: stopniowy spadek liczby naczyń do picia, nalewania oraz unguentariów i stopniowy wzrost liczby naczyń do przechowywania i transportu (amforiskosy są wyliczone razem z innymi naczyniami do przechowywania; jeżeli przyjmiemy, że ich główną funkcją było przechowywanie pachnideł, to udział unguentariów w ogólnej liczbie naczyń w okresie końcowomykeńskim, a zwłaszcza w submykeńskim będzie bardzo duży, cf.: MOUNTJOY 1993: 90)

Trudno wykryć jakieś zmiany w sposobie rozmieszczania naczyń wokół ciała zmarłego. Obserwujemy jedynie pod koniec istnienia kultury mykeńskiej słabą tendencję do ustawiania większej liczby waz w rejonie głowy.

Następnym co do liczebności rodzajem wyposażenia grobowego są biżuteria i ozdoby. W okresie środkowomykeńskim najczęściej występowały naszyjniki paciorków z pasty szklanej, fajansu lub kamienia. Szczególnie często znajduwane są one wraz z pochówkami dzieci, choć w grobach komorowych zdobiły również dorosłe kobiety i mężczyźni. Ten rodzaj ozdoby zanika w okresie końcowomykeńskim i jest zastępowany przez pierścionki, które stają się najczęstszą ozdobą okresu submykeńskiego. Ani najpóźniejsze paciorki, ani pierścionki nie są powiązane z dziećmi, zdobiąc głównie dorosłych.

Do najbardziej dyskusyjnych znalezisk należą figurki terakotowe zwane idolami (np.: BLEGEN 1937: 255-6; FRENCH 1971; VAN LEUVEN 1975: 204; GATES 1992: 167). Ich związek z pochówkami dziecięcymi w grobach prostych typów jest bardzo silny, natomiast w komorowych znajdowano je zarówno z dziećmi jak i dorosłymi. Idole pojawiły się w okresie środkowomykeńskim, zaczęły zanikać w końcowomykeńskim, a w submykeńskim znikły całkowicie. W okresie końcowomykeńskim w grobach komorowych figurki zdają się występować jedynie z pochówkami osób dorosłych.

Wyłącznie z mężczyznami powiązana była broń. Największa częstość jej występowania, zarówno w grobach komorowych jak i prostych typów, przypadła na okres wczesnomykeński. Później, aż po okres końcowomykeński, obserwujemy stały spadek liczby pochówków wyposażonych w elementy uzbrojenia (Tabela IV).

Tabela IV. Uzbrojenie jako procent wszystkich znalezisk.

	Razem	WMyk	ŚMyk	KMyk	SMyk
Groby komorowe	7,6	22,0	8,6	1,5	bd
Groby prostych typów	4,5	8,1	4,7	0,5	1,9

Dopiero w okresie submykeńskim nastąpił niewielki wzrost liczby pochówków z bronią. Można zaobserwować zmiany rodzajów uzbrojenia składanego do grobów. We wczesnomykeńskim najczęstsze były groty strzał, noże i sztylety, a w środkowomykeńskim – groty włóczni oraz miecze. W dwóch ostatnich fazach istnienia kultury mykeńskiej znaleziska uzbrojenia są na tyle nieliczne, że nie można wskazać rodzajów broni wyraźnie częstszych od pozostałych.

Ostatnim z omawianych w tym miejscu rodzajów wyposażenia grobowego są muszle. W grobach prostych typów występuje ścisły związek muszli z pochówkami dziecięcymi i to od początku do końca kultury mykeńskiej, z tym, że w okresie submykeńskim należą one do rzadkości. Interesujące, że w przeciwieństwie do innych rodzajów wyposażenia grobowego ściśle powiązane z dziećmi, jeszcze w okresie końcowomykeńskim nie występują one rzadziej niż w poprzedniej fazie chronologicznej. W grobach komorowych znaleziska muszli przypisuje się zarówno dzieciom jak i dorosłym.

Indeks statusu poszczególnych typów wyposażenia daje inne rezultaty dla grobów komorowych niż dla grobów prostych typów (Tabela V). Pokazuje on, że zróżnicowanie typów wyposażenia w grobach komorowych było największe w okresie wczesnomykeńskim, natomiast w następnych fazach chronologicznych pozostawało ono na niższym, lecz stałym, poziomie. Z kolei w grobach prostych typów indeks statusu osiąga swe maksimum w okresie środkowomykeńskim, a minimum – w końcowomykeńskim. Zmiany tego indeksu dla pochówków dziecięcych są podobne w grobach wszystkich typów: obniża on swoją wartość w sposób ciągły od okresu wczesnomykeńskiego do końcowomykeńskiego. Natomiast wyraźne są różnice indeksu statusu wyposażenia pochówków osób dorosłych w grobach komorowych i grobach prostych typów: w komorowych zachowuje się podobnie do wyposażenia dziecięcego, choć w okresie końcowomykeńskim lekko wzrasta, natomiast w grobach prostych typów osiąga on swe minima we wczesno- i końcowo-

mykeńskim, natomiast w środkowo- i submykeńskim maksima, przy czym różnice między tymi wartościami są bardzo duże.

Powyższy przegląd najbardziej widocznych zmian zachodzących w mykeńskich obyczajach grzebalnych pod koniec epoki brązu pokazuje, że wiele z nich zaczęło się wraz z katastrofami PH IIIB, inne obserwować można już wcześniej. Niektóre ze zmian związane są z przeobrażeniami rytuałów pogrzebowych: rozpowszechnienie się pochówków pojedynczych, stopniowa dominacja postawy wyprostowanej, zwiększenie liczby pochówków ciepłopalnych, zanik przedmiotów związanych z dziećmi, zanik naczyń kultowych, wzrost liczby naczyń do przechowywania. Do tego musimy dodać obserwacje możliwe do dokonania jedynie przy grobach komorowych: otóż w okresie końcowomykeńskim wydaje się zanikać obyczaj libacji, którego ślady w postaci kylików pozostawionych w dromosach znajdujemy w okresach wcześniejszych (CAVANAGH, MEE 1998: 97). Zmiany rytuału są z kolei odzwierciedleniem nowego sposobu myślenia o śmierci, pojawienia się nowej symboliki ciała i grobu. Nie jest łatwo odpowiedzieć na pytanie o przyczyny tych zmian. Ponieważ w części wydają się być one zapoczątkowane falą katastrof, mogą mieć związek z poważnym osłabieniem istniejących wcześniej form organizacji społeczeństw mykeńskich oraz niewątpliwym rozbitciem systemu gospodarczego opartego na redystrybucji (MAUCOURANT 1996). Rezygnacja z grobów komorowych na rzecz prostszych form mogła mieć powody organizacyjne lub ekonomiczne. Jednak występująca tendencja do odchodzenia od pochówków masowych odzwierciedla widzenie świata zmarłych w sposób bardziej zindywidualizowany, co może być związane z rozpadem dawnych dużych form organizacji życia społeczności mykeńskich, z osłabieniem społecznej roli rodu czy rodziny. Z tego też może wynikać brak szczególnego wyróżniania dzieci w grobach i powrót do powszechnego w wielu kulturach bardzo skromnego pochówku najmłodszych. Nie należy jednak zmian obyczajów grzebalnych interpretować wyłącznie w kategoriach społeczno-gospodarczych. Radykalna odmiana warunków życia ludności mykeńskiej wpłynęła w pierwszym rzędzie na sposób myślenia o śmierci, a ten dopiero spowodował pojawienie się nowych form lub elementów rytuałów pogrzebowych.

Widoczne jest więc, że wydarzenia końca epoki brązu w Grecji lądowej znajdują swe odzwierciedlenie w znaleziskach z grobów. Jest to istotne dla poznania okresu przejścia od kultury mykeńskiej do początków kształtowania się kultury antycznej, ponieważ właściwie nie dysponujemy żadnymi innymi źródłami dla poznania pierwszej fazy tzw. Wieków Ciemnych.

Tabela V.
Średni indeks statusu pochówków z wyposażeniem.

	Razem	WMyk	ŚMyk	KMyk	SMyk
Groby komorowe	11,69	19,37	11,03	11,07	bd
Dorośli	12,24	20,73	11,26	12,23	bd
Dzieci	10,26	16,07	10,79	6,39	bd
Groby prostych typów	10,89	11,95	13,65	4,33	8,69
Dorośli	8,45	6,62	12,12	3,74	9,41
Dzieci	11,05	17,28	10,32	6,72	6,91

BURIAL HABITS AND THE END OF THE BRONZE AGE IN GREECE

SUMMARY

The period from Late Helladic IIIB to Submycenaean (ca. 1190-1050 BC) witnessed dramatic changes of the structure and organisation of societies living in the Mainland Greece. A wave of catastrophes striking Mycenaean states gave way to the immigration of foreign peoples and, after a period of restoration, caused the final fall of this civilisation.

Researchers interested in burial customs can trace several important changes, which happened during this short period of ca. 150 years when the Bronze Age gave way to the Dark Ages. Among these changes are the following phenomena: the abandonment (in most part of Greece) of monumental burial forms such as tholoi and chamber tombs, and return to simpler forms, such as pit and cist graves; changes in burial goods among which the most notable is the disappearance of several types of

age- or sex-related objects, and especially of goods typical for the graves of children in former periods (bead jewellery, terracotta figurines, some types of vessels). The noted changes can be interpreted from different viewpoints.

Firstly, we can see in them the result of changes in social structure, size and economy of the late Mycenaean and early Dark Ages society.

Secondly, we can suggest that rapidly changing conditions of those peoples' lives led to changes in their beliefs, in the way of their thinking about life and death.

The statistical analyses of burials from the period under discussion show that changes of burial habits were connected with the historical processes which took place in Greece at the end of the Bronze Age.

Wykaz stosowanych skrótów

- AtAA – *Athens Annals of Archaeology*
BICS – *Bulletin of the Institute of Classical Studies*
BSA – *Annual of the British School at Athens*
SIMA – *Studies in Mediterranean Archaeology*

Literatura

- BLEGEN C. W.
1937 *Prosymna: the Helladic settlement preceding the Argive Heraeum*, Cambridge.
- CAVANAGH W. G., MEE C.
1998 *A private place: death in prehistoric Greece* [SIMA vol. 125], Jonsered.
- DESHAYES J.
1966 *Argos. Fouilles de la Deiras*, Paris.
- FRENCH E.B.
1971 *The development of Mycenaean terracotta figurines*, BSA 66, p. 101-87.
- GATES C.
1992 *Art for children in Mycenaean Greece*, in: R. Laffineur, J. L. Crowley eds., EIKΩN. Aegean Bronze Age iconography: shaping a methodology. Proceedings of the 4th International Aegean Conference, University of Tasmania, Hobart Australia, 6-9 April 1992 [Aegaeum vol. 8], Liège 1992, p. 161-74.
- IAKOVIDIS S.
1969 *Perati: to nekratapheio*, Athenai.

LEWARTOWSKI K.

- 1989 *The decline of the Mycenaean civilisation. An archaeological study of events in the Greek Mainland*, Warszawa
- 1995 *Mycenaean Social Structure: a view from simple graves*, in: R. Laffineur, W.-D. Niemeier, Politeia. Society and state in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, Univ. of Heidelberg, 10-13 April 1994 [Aegaeum vol. 12], Liège 1995, p. 103-13.
- 1996 *Późnohelladzkie groby prostych typów. Studium mykeńskich obyczajów grzebalnych*, Warszawa.
- 1998 *Cremation and the end of Mycenaean civilisation*, Światowit 41, 1998, fasc. A, p. 135-145.

MAUCOURANT J.

- 1996 *Une analyse économique de la redistribution est-elle possible?*, Topoi 6, p. 131-158.

MELAS E. M.

- 1984 *The origins of Mycenaean cremation*, AtAA 5, p. 21-36.

MOUNTJOY P. A.

- 1993 *Mycenaean pottery. An introduction*, Oxford.

MUHLY J. D.

- 1992 *The crisis years in the Mediterranean world: transition or cultural disintegration ?* in: Ward, W. A., Joukowsky, M. S. eds., 1992, p. 10-26.

PAPADOPOULOS T.

- 1995 *A Late Mycenaean koine in Western Greece and the adjacent Ionian Islands*, in: Morris, C. ed., Klados. Essays in honour of J.N. Coldstream [BICS Suppl. 63], London 1995, 201-8.

RUTTER J.B.

- 1992 *Cultural novelties in the post-palatial Aegean world: indices of vitality or decline*, in: Ward, W. A., Joukowsky, M. S. eds., 1992, p. 61-78.

SNODGRASS A. M.

- 1971 *The Dark Age of Greece. An archaeological survey of the eleventh to eighth centuries BC*, Edinburgh.

STYRENIUS C.-G.

- 1967 *Submycenaean studies. Examination of finds from mainland Greece with a chapter on Attic Protogeometric graves*, Lund.

TRIGGER B. G.

- 1982 Recenzja Chapman, R. W., Kinnes, I., Randsborg, K. eds., *The archaeology of death* (New Directions in Archaeology vol. 1), Cambridge 1981, Man 17, p. 560.

VAN LEUVEN J.

- 1975 *Aspects of Mycenaean religion*, BICS 22, p. 203-5.

WARD, W. A., JOUKOWSKY M. S. EDS.

- 1992 *The crisis years: the 12th century B.C.*, Dubuque.

WARDLE K. ed.

- w druku *Lighten our darkness: cultural transformations at the beginning of the First Millenium BC – from Alps to Anatolia. Proceeding of the International Conference Organised by the University of Birmingham and the British School at Athens, The Manor House 6th-9th January 2000*, w druku.